

İRADƏ ƏLİYEVƏ
ATU
iradaazeri@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, mədəniyyət, dil tədrisi, ədəbiyyat, oxu mətnləri

Ключевые слова: Азербайджанский язык, культура, преподавание языка, учение, литература, речевые нормы

Key words: Azerbaijani language, culture, language teaching, literature, speech norms

Dil hər bir xalqın sahib olduğu onun milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayan ən dəyərli sərvətdir. “Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir”- deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev hər zaman ana dilinin qüdrətini, əhəmiyyətini vurğulamış, dili xalqın milli varlığını müəyyən edən başlıca amil hesab etmişdir.

Dil insanın intellektual və kommunikativ bacarıqlarından biri olaraq mədəni həyat üçün təməl zərurəti olan nəzəri fəaliyyət və sosiallaşmanın əsas şərti, dayağı və vasitəsidir. Dil hər bir mədəniyyətin prioritet cəhətlərini əks etdirir. Əminliklə deyə bilərik ki, dil mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Dil və mədəniyyət hər zaman qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmiş və bir-birini tamamlamışdır. Mədəniyyətin ötürülməsi, qorunması və qavranılması məhz dilin sayəsində mümkün olur. Dil reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır. Dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk etməsi üçün əsas vasitədir.

Təbii ki, bizim üçün bu qədər dəyərli olan bu dilin tədrisi, həm də keyfiyyətli tədrisi hər zaman öncəliyimiz olmalıdır. Bu baxımdan ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənninin tədrisinə diqqəti artırmaq dil öyrənilməsinin inkişafında olduqca mühüm addım kimi dəyərləndirilməlidir. Nitq mədəniyyəti mədəniyyətin elə bir formasıdır ki, o, mədəniyyətlərin bütün növlərinə və formalarına xidmət edir. Bu mədəniyyətin təzahür imkanları geniş, tətbiq sahəsi çoxşaxəlidir. Ona görə də mədəni olan hər bir şəxs nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməli, onun tələblərini praktik olaraq yerinə yetirməlidir.

Dil tədrisinin metodikası ilə bağlı müxtəlif tədris proqramları hazırlanmış, dərslilər yazılsa da fikrimizcə ana dilinin mükəmməl tədrisinin ən mühüm vasitələrdən biri ədəbi-bədii nümunələrdən istifadə etməkdir. Bədii mətnlərin diqqətlə seçilməsi və mövzuya, auditoriya uyğunluğu da əsas şərtlərdəndir. Əslində, Azərbaycan dilinin tədris tarixinə nəzər yetirərsək, dil və nitq mədəniyyətinin tədrisində bədii mətnlərdən istifadənin köklü əsasları olduğunu da müəyyən etmiş olarıq.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda XIX əsrdən yeni tipli məktəblərin, dərslilərin yazılması sürətli şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Çernyayevskinin yaratdığı «Vətən dili» dərsliyi ilə əsas qoyulan uşaq dərsliyi yazmaq ənənəsi Abdulla Şaiqin “Uşaq gözlüyü”, özündən əvvəl yazılmış dərslilərin ən yaxşı ənənələrini qoruyub saxlayan R.Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətval” (1902) dərsliyi ilə mükəmməl şəkildə davam etdirilir. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, A.Şaiq, R.Əfəndiyev, A.Səhhət, M.Mahmudbəyov və başqaları da uşaqlar üçün dərslilər hazırlamışdılar. “Kitabi-türki”(1852), “Vətən dili”(1882), “Uşaq bağçası”(1898), “Bəsirətül-ətval”(1901), “Birinci il”(1907), “İkinci il”(1908), “Yeni məktəb”(1909) kimi dərslilər ana dilinin, milli düşüncənin tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İlk ana dili dərslilərinin əsas ortaqlar cəhətləri bu əsərlərdə oxu mətnlərinin, daha doğrusu bədii əsərlərdən parçaların verilməsi idi, bu prinsip öz növbəsində dil qaydalarının tədrisində olduqca yaxşı nəticə verirdi. İllər, ictimai-siyasi quruluşlar dəyişə də, müasir İKT resursları həyatımıza sürətli şəkildə daxil olsa da bədii ədəbiyyat hər zaman dil tədrisində əhəmiyyətini qoruyacaqdır.

Ədəbi nümunələrin məktəbdə tədrisi sahəsində görkəmli maarifçilər R.B.Əfəndiyev, F.Ağazadə, F.B.Köçərli, M.T.Sidqi, B.Çobanzadə, Ə.Qarabağlı, B.Əhmədov, A.Səmədov və başqalarının fikir və mülahizələrinin böyük əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Metodistlərdən A.Axundov, Ə.Qafarlı, Q.Ələkbərli hekayə və nağılın məzmununu şagirdlərə çatdırmağın müxtəlif forma və metodlarından istifadə etmişlər. Onlar bədii mətnin sinifdə dialoqlar şəklində oxunmasını, zəruri hallarda səhnələşdirməyi üstün sayırdılar. Ə.Qarabağlı “Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası” adlı kitabında ədəbiyyatın tədrisi ilə əlaqədar çox qiymətli fikirlər söyləyir və uşaqların fantaziyasında və təxəyyüllərinin inkişaf etdirilməsində onun böyük rolunu dərk etməyən müəllimlərin hələ də olduğundan acı-acı gileylənir. Metodist-alim göstərir ki, ədəbiyyat uşaqların təkcə oxu vərdislərini inkişaf etdirmir, şifahi və yazılı nitqin inkişafında, ədəbi tələffüzün mənimsənilməsində onun rolu böyükdür.

“İlk dərslilərimizdə diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri obrazlı sözə, məntiqə əsaslanan dialoqa xüsusi diqqət yetirilməsidir. Bu da təsadüfi deyil ki, sonralar həmin dərslilərdə verilən bədii əsərlər “Hikmət xəzinəsi”

kimi qiymətləndirilmişdir. Dərsliklərdə “Yeddi nar çubuğu”, “Xaqani”, “Kəndli və ilan”, “Bağban və oğlanları”, “Taxta qaşiq” və s. kimi mətnlər uzun müddət dərsliklərimizin əsas mətnləri olmuşdur”(1,36). Şagirdlərdə mənəviyyat, əxlaq, valideynə hörmət, dostla sədaqət aşıl原因an bu mətnlər uşaqların mükəmməl şəxsiyyət kimi formalaşmasında vacib element olduğu kimi, onların ədəbi dilinin inkişafında da önəmli yer tuturdu.

Təbii ki orta məktəbdə dil tədrisində bədii mətnlər əhəmiyyətli olduğu qədər ali məktəblərdə də nitq mədəniyyəti və Azərbaycan dili fənninin tədrisində bu məsələ aktuallığını qorumaqdadır. Əksər dilçi alimlər də təsdiq edir ki, tədris prosesində yaxşı nəticələrə nail olmaq üçün bədii qiraət nümunələrindən gen-bol istifadə etmək lazımdır.(B.Xəlilov) Bədii qiraət nümunələri içərisində həm nəsr, həm də şeir parçalarının olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, şeir də, nəsr də bədii nümunələr olsa da, onların bədii qiraətində fərqlilik var və bu, nəzərə alınması vacib olan məsələdir. Buludxan Xəlilov Azərbaycan ədəbi dilinin ədəbiyyatla olan əlaqəsini bir neçə bəndlə əsaslandırır. “1.Hər hansı bir ədəbi əsər konkret bir tarixi dövrdə yazılır və həmin dövrdəki ədəbi dilin qayda-qanunlarını özündə yaşadır. Deməli, istənilən bir ədəbi-bədii nümunə yazıldığı dövrün ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır, bu da ədəbiyyatla ədəbi dilin əlaqəsini təsdiq edir.

2. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər ədəbi əsərlərdə daha yaxşı qorunub saxlanılır. Yaxud, dilimizdə tarixən işlənmiş və hazırda arxaikləşmiş sözlər, şəkilçilər ədəbi əsərlər vasitəsi ilə bizə gəlib çatmışdır. Məsələn, **ol**, **xaçan**, **tamu** (cəhənnəm), **sayru** (xəstə, xəstəlik), **yaşıрмаq**(əzizləmək) və s. sözlər indi arxaikləşmişdir. Yəni də bu tipli misallar ədəbiyyatla ədəbi dilin əlaqəli olduğunu göstərir.

3. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsini şair və yazıçılarımızın yazıb yaratdıqları bədii əsərlər vasitəsilə öyrənirik. Bu da ədəbiyyatla ədəbi dilin (konkret desək, ədəbi dilin lüğət tərkibinin) əlaqəli olduğunu təsdiq edir” (2,10).

Diin və nitq mədəniyyətinin ədəbiyyatla əlaqəsindən danışanda birinci növbədə yadda saxlamalıyıq ki, ədəbiyyat həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. Deməli, həm nitqin, həm də ədəbiyyatın materialı sözdür. Ədəbiyyat xalq arasında ən geniş yayılmış elm sahələrindən biridir. Bu sənət hamının (qocaların, cavanların, ziyalıların, uşaqların, böyüklərin və başqalarının) diqqətini cəlb edib. Ədəbiyyat böyük auditoriyanı əhatə edir. Ona görə də şair və yazıçılarımız əsəri yazarkən, hər bir söz haqqında, cümlə haqqında dərindən düşüncə, ona yeni rəng, çalar, mənə verib sonra işlədirlər.

Beləliklə, yazıçı özü bilmədən, natiqlik sənətinə xidmət edir. Yəni nitqin gözəlliyinə xidmət edən bu ifadələr bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii üslubun yaranmasına, inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Bədii ədəbiyyat

yatda istifadə olunan məcazi mənalı sözlər, sinonimlər, cinas qafiyənin yaradılmasında işlənən omonimlər və s. nitqin qurulmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, C.Məmmədəquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin hekayə və pyeslərində dialekt sözlər, frazeoloji birləşmələr, leksik paralellər xalq dili üzərində inkişaf edən ədəbi dilin zənginləşməsinə öz töhfəsini verir. Bədii əsərlərin dilinin tədqiqində dilçi dil vahidlərini təhlil edərkən yazıçının nitq qabiliyyətini, dildən istifadə yollarını aydınlaşdırmağa çalışır. Bu da ədəbiyyatın nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi, elmi nailiyyətlərin qarşılıqlı istifadə olunması nəticəsində əldə edilir. Dil tədrisində bədii mətnlərə müraciəti vacib edən bir sıra məqamlar var ki, onlara əməl edilməsi dil qaydalarının mənimsənilməsində əhəmiyyətli mövqe tutur.

- Azərbaycan dilinin tədrisi təkcə dil qaydalarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşmayıb, Azərbaycan düşüncəsinin, Azərbaycan mədəniyyətinin öyrədilməsini də əhatə edir. Təbii ki mədəni düşüncə tərzinin formalaşmasındakı ən mühüm mənbə bədii mətnlərdir.

- Məhz bu mətnlər real həyatla tələbə arasındakı əlaqəni təmin edir. Oxu mətnləri əsasında Azərbaycan dilini öyrənən tələbə həyatı bir daha dərk edir, daha fərqli baxış formalaşdırır.

- Oxu üçün istifadə edilən bədii mətnlər tələbənin məntiqini inkişaf etirir

- Bu mətnlər tələbələrdə tənqidi düşüncə formalaşdırır, münasibət bildirməyi, yeri gələndə qarşı çıxmağı inkişaf etdirir.

- Dərs prosesində mətnlərə alışan tələbələr gündəlik həyatda qəzet, televiziya dilini anlamaqda çətinlik çəkmir.

- Mətnlər tələbələrin sosial həyatla bağlılığının artmasına kömək edir.

- Tələbə dilin lüğət tərkibini məhz oxu mətnləri vasitəsilə kəşf edir. Bədii nümunələr tələbənin söz dağarcığını artırdığı kimi bu dildə daha rahat ünsiyyət qurmasına, fikirlərini, düşüncələrini daha səlis ifadə etməsinə kömək edir.

- Bədii mətnlər təkcə oxumağı deyil, dil tədrisində vacib 4 mərhələnin oxumaq, yazmaq, dinləmək və danışmaq bacarıqlarının inkişafında da mühüm rol oynayır.

Dil tədrisində nəsr əsərləri qədər poeziya nümunələrinin işlənməsi də əhəmiyyət daşıyır. Axıcı, rəvan dildə yazılmış, ədəbi-bədii dilin incəlikləri ilə zəngin şeirlər tələbələrin ruhunu oxşadığı kimi onlara bədii təsvir və ifadə vasitələrini, dilin alliterasiya və assonans hadisələrini öyrətmək üçün də yaxşı imkan yaradır. Məsələn, Mikayıl Müşfiqin, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın şeir və poemaları bu kimi nümunələrlə olduqca zəngindir.

Yollar yadıma düşür,
Tozlu yollar,
Yulğunlu, yovşanlı yollar,

Turaclı, dovşanlı yollar,
Qarğı tütəyi yadıma düşür!
Sümsüm yadıma düşür!

Şeirdə işlənmiş *yollar* və *yadıma düşür* təkrarları ifadə olunan fikri bir neçə dəfə vurğulamaqla insanı xəyala dalmağa, geridə qalmış uşaqlıq, gənclik illəri xatırlamağa təhrik edir.

Nitq mədəniyyəti ilə bədii əsərin əlaqəsində olduğu kimi bədii əsərlərdə də müəllifin təsvir etdiyi hadisələr onun ifadə etdiyi fikirlərin məcmusudur. Əsas ideya da buradan doğur. Məsələn, tutaq ki, böyük Azərbaycan dramaturqu, nasiri, tənqidçisi, akademik M.İbrahimov “Böyük dayaq” əsərini yazarkən, qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdur ki, xalqa arxalanmayan, inadkarlıq göstərən, mənəm-mənəm deyənlərin axırı fəlakətlə qurtarır. Ona görə də şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün məhsulu olan bu əsər Rüstəm kişi ətrafında cərəyan edir. Özündən başqa heç kəslə razılaşmayan gənclərə, ağsaqqallara, əmək qabaqcıllarına, kəndi namuslu, düz adamlarına inanmayan Rüstəm kişinin aqibəti əsərdə çox gözəl və bədii boyalarla əks olunmuşdur. Yaltaqları, əliyəriləri ətrafına toplayan Rüstəm kişi əsərin finalında tək qalır və ətrafına topladığı bu yaramaz adamlar tərəfindən ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Böyük yazıçı əsərin adını da ideyası ilə bağlayır. Xalq qüvvəsini cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi təsvir edir. Yalnız xalq kütlələrinə arxalanmaqla müvəffəqiyyət qazanmaq olar fikrini əsərin ideyası kimi tərənnüm edir. Öz günahını, səhv mövqeyini başa düşən Rüstəm kişinin xəstəxanada yatması səhnəsi ilə müəllif fikrini və əsərin ideyasını tamamlayır. «Bayırda isə gur yağış yağdı, hər şeyi yuyub təmizləyən yağış». Bu cümlə ilə müəllif olub keçənləri unutdurmaq istəyir. Yeni bir həyatın başlanğıcından xəbər verir. Həyatı bədii boyalarla əks etdirən, realizm ənənəsini əsas götürən, dolğun süjetə malik olan belə əsərlər cəmiyyət üçün bir məktəb, örnək olmalıdır. Əsərdə əsas ideyadan əlavə, ana süjet xəttindən törəyən bir sıra hadisələri də təsvir edib, onlara surətlər vasitəsi ilə münasibət bildirməsi də dilimizin zənginliyi, səlisliyi ideyasını təsdiqləyir. “Mirzə İbrahimov çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus dəsti-xətti ilə seçilən yazıçılardandır. Yazıçı nədən yazırsa-yazsın, onun üçün başlıca meyar folklor qaynaqlarına söykənərək xalq dili dərinliklərinə varmaq və ondan qədərincə faydalanmaqdır”(3, 177).

Nitq prosesində nikbin, gələcəyə inamla baxan, yeni dünya quruculuğuna xas olan duyğuları, əməlləri əks etdirən ideyaları açıb göstərilməlidir. İdeya həyatda baş verən mürəkkəb ictimai ziddiyyətləri, natiqin apardığı müşahidələri, ümumiləşdirmələri konkret şəkildə əks etdirir. İdeyanı natiq nitqinin ruhunu kimi qəbul etməlidir. Çünki ideya nitqin əsasını, canını təşkil edir. Natiq apardığı müşahidələri canlı, bədii təsvir vasitələri ilə işıqlandırır. Təsvir etdiyi və yaxud haqqında danışdığı hadisəyə öz münasibətini bildirir.

Bu isə ideyanın özəyini, əsasını təşkil edir. “Böyük sənətkarların öz əsərlərində yürütdüyü ideyalar bəzən mürəkkəb bir xarakter daşıya bilər, əsərlərdə bir sıra ideyalar ifadə oluna bilər. Bu, əlbəttə mümkündür. Dünya ədəbiyyatının təcrübəsi bunu aydınca sübut edir. Lakin əsərin bir əsas ideyası ola bilər, qalan ideyalar isə yardımçı xarakter daşıyır və ədəbi əsərin birliyini mühafizə etmək üçün əsas ideyaya tabe olur, əsas ideyanın təzahür etməsinə yardım edir. Bədii əsərdə əsas yardımçı ideyalar təbii olaraq, yalnız bədii şəkildə təzahür edir. Yəni ideya mücərrəd şəkildə deyil, fikir, hiss, həyəcan vasitəsi ilə tamamilə konkret şəkildə təzahür edir. Əsas ideya əsərin bütün ideya məzmununu birləşdirir, ümumiləşdirir, əsərin təlqin etdiyi fikir, hiss və həyəcanların birliyini təşkil və təmin edir”(4, 75). Deməli, yaradıcı olan hər bir adam ideya anlayışına ciddi yanaşmalı və ondan məqsədinə nail olmaq üçün ustalıqla istifadə etməlidir. İdeya hadisələrin inkişafında, fikrin canlandırılmasında, müəllifin hadisəyə şəxsi münasibətini ifadə edən ədəbi termindir. İdeya nətiq üçün zəngin və müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək, həyata olan münasibətini daha canlı və ifadəli, daha təsirli və mənalı ifadə etmək üçün dəyərli, kəsərli silah olmalıdır.

Fikirlərimizin yekunu olaraq deyə bilərik ki, dil tədrisi mədəniyyət, dolayısı ilə ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqədədir. İstər nəsr əsərləri, istərsə poeziya nümunələri cəmiyyətin duyğu-düşüncələrini, dünyaya baxışını qısa, lakin poetik dillə ifadə edilməsini təmin edir. Dilin bütün incəliklərindən istifadə edilməsi bədii əsəri nə dərəcədə zənginləşdirirsə, bədii əsərlərdə qoyulan ideya, məqsəd, baxış bucağı da ədəbi dil qayda-qanunlarının, nitq normalarının daha fərqli, obrazlı dil ilə tələbələrə çatdırılmasını mümkün edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nəbiyeva Ş. Ana dilinin tədrisi metodikasının aktual problemləri, Bakı, 2010
- 2..Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, “Bakı çap evi” nəşriyyatı, 2013, 310 səh
3. Mehdiyeva S. Ədəbi dil məsələləri, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 354 səh.
4. M.Rəfili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı,

I.Aliyeva

The role of literary works in teaching azerbaijani language and speech culture Summary

Language and culture have always been mutually reinforcing and complementary. The transmission, preservation and perception of culture is

possible only through language. Increasing attention to the teaching of the Azerbaijani language and speech culture is considered as an important step in the development of language learning. The article reaffirms that the teaching of Azerbaijani language is inextricably linked with literature. The texts used in the learning process enrich vocabulary resources. Literary texts develop logical, critical thinking. In the study, it is concluded that regardless of genres, prose works and poetry samples provide a short, but poetic expression of society's thoughts and feelings to the world. Literary texts are important not only for reading but also for the development of skills in reading, writing, listening, and speaking that are important in language teaching.

И.Алиева

**Роль художественных произведений в преподавании
азербайджанского языка и речевой культуры**

Резюме

Язык и культура всегда были взаимодополняющими. Передача, сохранение и восприятие культуры возможна только через язык. Усиление внимания к преподаванию Азербайджанского языка и речевой культуры рассматривается как важный шаг в развитии языкового обучения. В статье подтверждается, что преподавание Азербайджанского языка неразрывно связано с литературой. Тексты, используемые в процессе обучения, обогащают ресурсы лексики. Литературные тексты развивают логическое и критическое мышление. В исследовании делается вывод о том, что мысли и чувства общества, взгляды на мир независимо от жанра произведения выражаются поэтическим языком. Использование всех тонкостей языка обогащает литературу, а также помогает донести до студентов идею художественного произведения, его цели и нормы литературного языка более разнообразными путями.

Rəyçi: Dürdanə Rəhimzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent